

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 22 (2012)

BYZANTINA SYMMEIKTA 22

Περι της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)

Νικόλαος Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.1056](https://doi.org/10.12681/byzsym.1056)

Copyright © 2014, Νικόλαος Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Σ. (2013). Περι της στρατιωτικής εκγύμνασης και εκπαίδευσης στο Βυζάντιο κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453). *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 22, 157-171. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1056>

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΓΥΜΝΑΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1204-1453)

Μεταξύ των παραγόντων που επιδρούν στην απόδοση ενός στρατεύματος συγκαταλέγονται το ηθικό των πολεμιστών, ο εξοπλισμός τους, η πολεμική τακτική και, σε ανώτερο επίπεδο, η επιλεγείσα στρατηγική. Σε αυτούς αναμφισβήτητα προστίθεται η στρατιωτική εκπαίδευση. Ο βαθμός ρεαλισμού της εκπαίδευσης, η διάρκεια και η έντασή της αποτελούν θεμελιακούς λίθους για τη βέλτιστη προετοιμασία των μαχητών. Συνδέεται άρρηκτα με την τακτική και την επιτυχία κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις, καθώς οι στρατιώτες καλούνται να πολεμήσουν κατά τον τρόπο που εκπαιδεύτηκαν, ειδάλλως η μεν εκπαίδευση αποτυγχάνει ως προς το σκοπό της, η δε μαχητική ικανότητα του στρατεύματος τίθεται σε αμφισβήτηση πριν καν αυτό εισέλθει στη μάχη¹.

Οι Βυζαντινοί, κληρονόμοι και συνεχιστές της ρωμαϊκής στρατιωτικής παράδοσης, ασχολήθηκαν με ζητήματα στρατιωτικής εκπαίδευσης. Αδιάψευστο μάρτυρα αποτελούν τα εγχειρίδια περί τακτικής και πολιορκητικής που έχουν διασωθεί, τα οποία προορίζονταν για την θεωρητική εκπαί-

1. Γενικά για την στρατιωτική εκπαίδευση στον μεσαιωνικό κόσμο, βλ. J. F. VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the eighth century to 1340*, μετ. S. WILLARD - R.W. SOUTHERN, Woodbridge 1997, 27-36. P. CONTAMINE, *War in the Middle Ages*, μετ. M. JONES, Oxford 1984, 210-218. H. NICHOLSON, *Medieval Warfare. Theory and Practice of War in Europe, 300-1500*, Hampshire 2004, 113-122. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Μεσαίωνα η στρατιωτική εκπαίδευση δεν είχε τη συστηματική μορφή, την οποία έλαβε όταν τα στρατεύματα εξελίχθηκαν και οργανώθηκαν στους μόνιμους πλήρως επαγγελματικούς στρατούς της Αναγέννησης και του 19ου αιώνα.

δευση και κατάρτιση των βυζαντινών αξιωματούχων². Συνήθως, ακολουθώντας την ελληνορωμαϊκή παράδοση, αυτά περιελάμβαναν στην ύλη τους ειδικότερες οδηγίες για την εξάσκηση των στρατευμάτων³. Αν και σημαντικό ζήτημα, η εκπαίδευση του βυζαντινού στρατού δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, με εξαίρεση ένα μικρό αριθμό εξειδικευμένων μελετών, οι οποίες επικεντρώνονται στη μέση βυζαντινή περίοδο, για την οποία οι πληροφορίες είναι σχετικά επαρκείς⁴.

Για την ύστερη περίοδο, στην οποία θα αναφερθούμε, δεν διαθέτουμε στοιχεία αντλούμενα από στρατιωτικά εγχειρίδια σχετικά με την θεωρητική ή πρακτική εκπαίδευση του βυζαντινού στρατού, καθώς είτε δεν εγράφησαν είτε δεν σώζονται παρόμοια κείμενα⁵. Παρά ταύτα, συγκεντρώνοντας στοιχεία από τις ιστορικές πηγές και κυρίως από κείμενα, όπως επιστολές, εγκωμιαστικούς λόγους, φιλοσοφικές και συμβουλευτικές πραγματείες, έχουμε τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μία ικανοποιητική εικόνα των μεθόδων εξάσκησης των στρατιωτών. Συγκεκριμένα, για τον 13ο-14ο αιώνα, πληθώρα στοιχείων αντλούμε από τα ιστορικά έργα των Γεωργίου Παχυμέρη, Νικηφόρου Γρηγορά και Ιωάννη Καντακουζηνού (1347-1354), ενώ λιγότερο χρήσιμη αποδεικνύεται η *Χρονική Συγγραφή*

2. Βλ. σχετική ανάλυση στα: A. DAIN, *Les stratégistes byzantins*, *TM* 2 (1967), 317-392 και H. HUNGER, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, v. 2, München 1978, 321-340 [= *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 3, μετ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, Αθήνα 2000, 157-182].

3. Ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ αφιερώνει σημαντικό τμήμα των *Τακτικών* του στη στρατιωτική εκπαίδευση: *The Taktika of Leo VI*, έκδ. G.T. DENNIS [CFHB 49], Washington D.C. 2010, 104-145. Στο «Περὶ στρατηγίας» αναφέρονται πληροφορίες σχετικά με την εκπαίδευση των τοξοτών: G. T. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Washington D.C. 1985, 130-134. Επίσης, δύο κεφάλαια αφιερώνονται στο «Ἀνωτύμου Βιβλίον τακτικόν», το ένα εκ των οποίων αφορά την εκπαίδευση στην ορθή στρατοπέδευση και την διάταξη κατά την πορεία: DENNIS, *Military Treatises*, 318-320 και 322. Τέλος στο «Περὶ παραδρομῆς πολέμου» αφιερώνονται αρκετές σελίδες στην εκπαίδευση του στρατεύματος: *Le Traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, έκδ. G. DAGRON – H. MIHĂESCU, Paris 1986, 107-112.

4. C. M. MAZZUCCHI, *War and Games in Byzantium*, στο: *War and Games*, εκδ. T. CORNELL, Woodbridge 2003, 73-83, καθώς και την βιβλιογραφία για τις κονταρομαχίες υποσ. 17 κατωτέρω.

5. Σχετική συζήτηση από τους M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992 (ανατύπ. Philadelphia 1997), 10-11 και S. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Leiden-Boston 2011, 4, 63-64.

του Γεωργίου Ακροπολίτη. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258) διασώζει ορισμένες πληροφορίες σε επιστολές και κείμενά του, ενώ σχετικά στοιχεία εντοπίζονται επίσης σε επιστολές και έργα βυζαντινών λογίων, όπως ο Νικήτας Χωνιάτης, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Δημήτριος Κυδώνης. Αντίθετα με τους ιστορικούς του 13ου και 14ου αιώνα, καμία σχετική πληροφόρηση περί της στρατιωτικής εκπαίδευσης δεν μας παρέχουν οι ιστορικοί του 15ου αιώνα, για τον οποίο ορισμένες πληροφορίες συγκεντρώσαμε από κείμενα ξένων περιηγητών που επισκέφθηκαν την Κωνσταντινούπολη. Την έλλειψη στοιχείων, ιδιαίτερα στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, θα πρέπει να την αποδώσουμε όχι μόνο στην έλλειψη σχετικών πηγών, αλλά και στην σταδιακή υποβάθμιση της ισχύος και της αριθμητικής δύναμης του βυζαντινού στρατού.

Ο βυζαντινός στρατός την περίοδο μετά το 1204 περιελάμβανε ποικίλα στρατιωτικά σώματα, διακρινόμενα από την μέθοδο χρηματοδότησης, τον τρόπο με τον οποίο μάχονταν και τον οπλισμό τους ή την στρατιωτική υπηρεσία που επιτελούσαν. Στις τάξεις του βυζαντινού στρατού καταγράφονται έφιπποι πολεμιστές, βαριά ή ελαφρά οπλισμένοι, ιπποτοξότες, πεζοί αλλά και στρατιωτικά σώματα όπως η αυτοκρατορική φρουρά, οι φρουρές των κάστρων, οι φρουροί των συνόρων⁶. Η χρηματοδότησή τους εξασφαλιζόταν με διάφορες μεθόδους. Μία από αυτές αποτελούσε το σύστημα της *πρόνοιας*, στο οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο τέλος του άρθρου. Άλλες κατηγορίες στρατιωτών ήταν οι κάτοχοι μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, οι οποίοι λάμβαναν καλλιεργήσιμη γη σε αντάλλαγμα της στρατιωτικής τους υπηρεσίας⁷ και οι μισθοφόροι, που έτειναν να αποτελέσουν μόνιμο τμήμα του στρατού κατά την ύστερη περίοδο⁸. Για τους σκοπούς της μελέτης μας, η πλειονότητα των πληροφοριών που διαθέτουμε από τις πηγές για τη στρατιωτική εκπαίδευση, αφορά τους έφιππους πολεμιστές, και κυρίως εκείνους που ανήκαν στο αυτοκρατορικό περιβάλλον.

Γενικά, για την ύστερη περίοδο, μας παραδίδεται η εικόνα ότι οι Βυζαντινοί (έστω και σε θεωρητικό επίπεδο) αναγνώριζαν την αξία της στρατιωτικής εκπαίδευσης. Ο λόγιος Νικηφόρος Χούμνος αναφέρει σε επιστολή του ότι ο στρατηγός πρέπει να δίδει ιδιαίτερη σημασία και να

6. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 270-321. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 93-96.

7. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 157-190.

8. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 139-156. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 101-135.

επιμελείται της εκπαιδεύσεως των στρατιωτών, καθώς, εάν την αμελήσει, το αρνητικό αποτέλεσμα θα ανακύψει στη μάχη⁹. Και ο καρδινάλιος Βησσαρίων, σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ (1448-1453), αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στη στρατιωτική εκπαίδευση, πρακτική και θεωρητική¹⁰. Αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για οργανωμένη στρατιωτική εκπαίδευση και εξάσκηση υπό μορφή γυμνασίων, διαθέτουμε ικανοποιητικές πληροφορίες για τρεις δραστηριότητες που θεωρούνται ως βασικές μέθοδοι εξάσκησης, ατομικής και συλλογικής, των στρατιωτών (κατά σειρά σπουδαιότητας): α) το «τζυκάνιον» β) τις κονταρομαχίες και γ) το κυνήγι¹¹.

α) Το «τζυκάνιον» ήταν ένα αθλητικό παιχνίδι για το οποίο διαθέτουμε πληροφορίες ότι αποτελούσε μορφή στρατιωτικής εκπαίδευσης με τη σύγχρονη ορολογία αντιστοιχεί στο άθλημα «πόλο επί ίππου». Διεξαγόταν σε κατάλληλο χώρο (το «τζυκανιστήριον») από δύο έφιππες ομάδες, κάθε μία από τις οποίες προσπαθούσε με χρήση μπαστουνιών να θέσει μια μπάλα στο τέρμα της άλλης. Ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές μεταξύ της βυζαντινής αριστοκρατίας και από τη φύση του αποτελούσε άθλημα που συνδεόταν με τους έφιππους πολεμιστές¹². Σε συμβουλευτικό λόγο του ο Νικηφόρος Βλεμμύδης κρίνει το τζυκάνιο, παρά την δημοτικότητά του, ως μη επωφελές για την εκπαίδευση των στρατιωτών. Ενδεχομένως ο βυζαντινός λόγιος είχε υπόψη του άλλες μορφές άσκησης, όπως οι κονταρομαχίες, τις οποίες θεωρούσε χρησιμότερες από το τζυκάνιο¹³. Ο

9. *Anecdota Nova*, έκδ. J. FR. BOISSONADE, Paris 1844 (ανατύπ. Hildesheim 1962), 54. Για τις επιστολές του, βλ. J. VERPEAUX, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*, Paris 1959, 65-73.

10. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4, Αθήνα 1930, 35-36 (στο εξής ΠΠ).

11. Πρβλ. C. J. ROGERS, *Soldiers' Lives through History. The Middle Ages*, Westport, Connecticut 2007, 3-7.

12. Για το τζυκάνιον βλ. Σ. Γ. ΓΙΑΤΣΗΣ, *Το θέαμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο*, Διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1988, 171-186, του ίδιου *Ιστορία της άθλησης και των αγώνων στον ελληνικό κόσμο κατά τους ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998, 161-163. Β. ΛΥΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Το βυζαντινό τζυκάνιο. «Παιδιά όλισθηρά πάντη και κινδυνώδης», *Διαχρονία* 1 (1997), 6-16. Βλ. επίσης ODB III, 1939.

13. *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριὰς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes*, έκδ. H. HUNGER – I. ŠEVČENCO [WBS 18], Wien 1986, 84 και 135.

Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρεται επίσης στην διεξαγωγή του συγκεκριμένου αθλήματος¹⁴. Ακόμη, ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄, μεταξύ άλλων γυμνασίων, αναφερόμενος στο *τζυκάνιο*, το περιγράφει ως την άσκηση με το «*σμικρόν σφαιρίδιον*»¹⁵. Είναι χρήσιμο να τονίσουμε ότι το πόλο επί ίππου είναι άθλημα που εξασκεί ιδιαίτερα στην ιππασία και απαιτεί από τον αναβάτη συνεργασία με το άλογο για να επιτευχθεί ευελιξία, ταχύτητα και ακρίβεια κινήσεων. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την εκπαίδευση ταχυκίνητων ιππέων και ιπποτοξοτών, συνεπώς και με την τακτική των Βυζαντινών κατά τον 13ο αιώνα, όπου κυριαρχούσε ο ανταρτοπόλεμος ή «έμμεσος» πόλεμος¹⁶.

β) Διοργάνωση κονταρομαχιών μνημονεύεται για πρώτη φορά στο Βυζάντιο την περίοδο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)¹⁷. Μετά το 1204 ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρεται σε διεξαγωγή κονταρομαχιών

14. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I.21 καὶ II.9, ἐκδ. Α. FAILLER, *Georges Pachymères Relations Historiques* [CFHB 24], τ. 1, Paris 1984, 95 καὶ 147 αντιστοίχως.

15. N. FESTA, Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι Κοσμικὴ δῆλωση, *Giornale della Società Asiatica Italiana* 12 (1899), 50.

16. Για τὴν ἀρρηκτὴ σχέση ἀναβάτη – ἵππου καὶ τὴν ἐκπαίδευσή τους ὥστε νὰ ἐκτελοῦν ἐλιγμούς στο πεδίο τῆς μάχης, βλ. C. GILMOR, *Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare*, *Studies in Medieval and Renaissance History* 13 (1992), 8-13. Ἐπίσης ΓΙΑΤΣΗΣ, *Σωματικὲς ἀσκήσεις στο Βυζάντιο*, 179. Για τὴν τακτικὴ τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως διαμορφώθηκε κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα, βλ. N. KANELLOPOULOS – J. LEKEA, *The Struggle between the Nicaean Empire and the Bulgarian State (1254-1256): Towards a Revival of Byzantine Military Tactics under Theodore II Laskaris*, *Journal of Medieval Military History* 5 (2007), 56-69. N. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ οργάνωση καὶ ἡ τακτικὴ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ στὴν ὕστερη περίοδο (1204-1461)*, Διδ. διατριβή, Παν. Θεσσαλίας, Βόλος 2010, 295-308. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 197-203. Τέλος, γιὰ τοὺς ἵππους τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀνάλυση τοῦ Α. BABUIN, *Ὁ ἵππος καὶ ἡ ἐξάρτυσή του κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, *Βυζαντινά* 27 (2007), 119-127.

17. Βασικὲς μελέτες γιὰ τὶς κονταρομαχίες στο Βυζάντιο ἀποτελοῦν οἱ ἐξῆς: Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Ἀγῶνες, ἀγωνίσματα καὶ ἀθλητικὰ παίγνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*, *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 65-122. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Ἡ «Γκιόστρα» στὴν ἐλληνικὴ παράδοση*, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 31 (1994), 107-163, καὶ ΤΟΥ ἸΔΙΟΥ, *Zum Ritterspiel in griechischer Tradition*, *BZ* 91 (1998), 435-470. Βλ. ἐπίσης τὴν περιγραφὴ τῶν ιππέων ποὺ συμμετείχαν στὶς κονταρομαχίες τὸν 12ο αἰῶνα στο ἀρθρο τοῦ Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταρίων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως*, *NE* 5 (1908), 3-18 καὶ σχετικὴ ἀνάλυση στα: P. SCHREINER, *Ritterspiele in Byzanz*, *JÖB* 46 (1996), 227-242. H. MAGUIRE – L. JONES, *A Description of the Jousts of Manuel I Komnenos*, *BMGS* 26 (2002), 104-148. Ἐπίσης ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 52-57.

τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις¹⁸. Διεξαγωγή τους αναφέρεται επίσης κατά τον 14ο αι. από τον Νικηφόρο Γρηγορά με πρωτοβουλία του Ανδρονίκου Γ΄ (1328-1341) και με αφορμή τη γέννηση του υιού του Ιωάννη Ε΄ (1341-1391). Η αύξηση της συχνότητας των περιπτώσεων διεξαγωγής κονταρομαχιών από τους Βυζαντινούς θα πρέπει να οφείλεται σε ενίσχυση της δυτικής επιρροής, μέσω της επαφής με τους Φράγκους που εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας¹⁹. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι οι ιππείς χωρίζονται σε δύο ίσες αριθμητικά ομάδες και διακρίνει το αγώνισμα σε «ντζούστρα», δηλαδή διαδοχική κονταρομαχία ενός εναντίον ενός ιππέα από κάθε ομάδα, και σε «τορνεμέν», όπου οι ομάδες εμπλέκονται ταυτόχρονα σε εκ του συστάδην σύγκρουση. Αυτές οι συγκρούσεις κατέληγαν σε μάχη σώμα με σώμα με χρήση ροπάλων και ήταν αρκετά βίαιες και επικίνδυνες, με αποτέλεσμα οι γηραιότεροι να αποτρέπουν τον αυτοκράτορα από τη συμμετοχή σε αυτές²⁰. Τα δύο είδη κονταρομαχίας μνημονεύει και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, προσθέτοντας ότι πρόκειται για αγωνίσματα με δυτική προέλευση²¹. Ο Ruy Gonzalez de Clavijo, που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 15ου αι., μας πληροφορεί για διεξαγωγή κονταρομαχιών στον ιππόδρομο²². Ο Γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Broquière παρέστη σε κονταρομαχία κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη το 1432. Αλλά η διεξαγωγή της διέφερε από την τυπική, δυτικού τύπου, κονταρομαχία. Οι ιππείς δεν συγκρούονταν μεταξύ τους, αλλά με χρήση ξύλινων κονταριών επιχειρούσαν να πετύχουν μία οριζόντια σανίδα, η οποία είχε αναρτηθεί σε έναν στύλο²³.

18. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* I, 95, 147.

19. Οι Φράγκοι κατακτητές δεν εγκατέλειψαν την συνήθεια της διεξαγωγής κονταρομαχιών, όπως για παράδειγμα μαρτυρείται στην Πελοπόννησο: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, έκδ. J. SCHMITT, London 1904, στίχ. 2409 και 3369, σσ. 162-163 και 224-225 αντιστοίχως (=έκδ. Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήνα 1940 [ανατύπ. χ.χ.], 157 και 206).

20. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ἱστορία Ῥωμαϊκῆ* X.3, έκδ. L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB], τ. 1, Bonn 1829, 482-483: οἱ δὲ τῶν Λατίνων πάλαι ἐπινενόησαν γυμνασίας ἔνεκα σώματος, ὅποτε σχολὴν ἄγοιεν τῶν πολεμικῶν.

21. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορία* I.42, έκδ. L. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV* [CSHB], τ. 1, Bonn 1828, 205-206.

22. Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403-1406*, μετ. GUY LE STRANGE, London 1928, 37.

23. *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, έκδ. CH. SCHEFER, Paris 1892 (ανατύπ. Farnborough 1972), 166-167. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 330.

Οι κονταρομαχίες θεωρούνται από τους μελετητές του δυτικού μεσαιωνικού πολέμου ως μία μορφή άσκησης των ιπποτών πριν την πραγματική μάχη²⁴. Έχει όμως διατυπωθεί η άποψη ότι οι κονταρομαχίες δεν αποτελούσαν παρά ένα είδος αθλήματος («sport») με σχεδόν αποκλειστικό σκοπό την αναψυχή και την επίδειξη των ικανοτήτων των αριστοκρατών. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι σπάνια τα μεσαιωνικά στρατεύματα εμπλέκονταν σε κατά μέτωπο σύγκρουση και, όταν αυτό συνέβαινε, οι τακτικές στις οποίες είχαν εξασκηθεί οι ιππείς εφαρμόζονταν ελάχιστα έως καθόλου στο πραγματικό πεδίο της μάχης²⁵. Η θέση αυτή φαίνεται να βρίσκει εφαρμογή και επιβεβαίωση στην περίπτωση του Βυζαντίου. Οι κονταρομαχίες, όπου γίνεται μνεία για αυτές στις πηγές μας, όπως αναλύσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, συνδέονται συνήθως με τον αυτοκράτορα και μέλη του περιβάλλοντός του, συνεπώς αποτελούσαν κύρια ενασχόληση της αριστοκρατίας, χωρίς να διαθέτουμε όμως στοιχεία ότι οι υπόλοιπες τάξεις του στρατού αποκλείονταν από αυτές. Επιπλέον, η φύση της τακτικής των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά τον 13ο αιώνα, δεν μας επιτρέπει τη σύνδεσή της με την πρακτική άσκηση που παρείχετο με τις κονταρομαχίες. Πέραν των όσων αναφέραμε, δεν μπορούν οι κονταρομαχίες να αποσυνδεθούν πλήρως από την πραγματική μάχη, διότι προσέφεραν εξάσκηση στην ιππασία με πλήρη εξοπλισμό, είτε κατά μόνος είτε σε ομάδα και ειδικά στη δεύτερη περίπτωση, όταν η κονταρομαχία εξελισσόταν σε σύγκρουση σώμα με σώμα, ενδεχομένως αντικατόπτριζε αρκετά ρεαλιστικά τις πραγματικές συνθήκες. Η αναντιστοιχία της τακτικής που εφαρμοζόταν στην κονταρομαχία με την τακτική στην πραγματική μάχη δεν αναιρεί το γεγονός ότι η πρώτη αποτελούσε αξιόλογη μορφή άσκησης ίππων και αναβατών.

γ) Το κυνήγι, εκτός από μορφή αναψυχής και διασκέδασης, αποτελούσε άριστη ευκαιρία για σωματική άσκηση καθώς και εξάσκηση στην ιππασία και τη χρήση των όπλων²⁶. Οι πηγές κατ' επανάληψη αναφέρονται σε συμμετοχή των αυτοκρατόρων στο κυνήγι, ενώ, κατά

24. VERBRUGGEN, *Art of Warfare*, 30-36. NICHOLSON, *Medieval Warfare*, 117-118.

25. GILMOR, *Practical Chivalry*, 16-20.

26. Α. Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ, *Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος-10ος αι.)*, στο *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, έκδ. Ηλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ - ΕΥΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2011, 71-86.

τον πόλεμο με τους Βούλγαρους, το 1254-1256, ο Θεόδωρος Β΄ δεν θα δυσκολευτεί να χρησιμοποιήσει τους επαγγελματίες κυνηγούς ως «ερασιτέχνες» στρατιώτες για να αυξήσει την αριθμητική ισχύ του στρατεύματός του²⁷. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Μανουήλ Β΄ (1391-1425) στην Λήμνο (1389-1390), ο Δημήτριος Κυδώνης αποστέλλει επιστολή, στην οποία εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την μη λήψη απάντησης σε προηγούμενες επιστολές του. Θεωρεί ότι ο λόγος της ολιγωρίας του αυτοκράτορα είναι η ενασχόλησή του με το κυνήγι, του οποίου την χρησιμότητα αναγνωρίζει για τη στρατιωτική εξάσκηση: «*Χρῶ τοίνυν θήρα, ἰκανῶς στρατιώτου καὶ σῶμα πρὸς πόνους καὶ διάνοιαν πρὸς τε πολεμίων ἀποφυγὰς καὶ αὖ ἐπιθέσεις ταῖς κατὰ τῶν θηρίων ἐπιβουλαῖς δυναμένη γυμνάζειν, ...*»²⁸.

Σε επιστολή του Λουκά Νοταρά περιγράφονται οι αρετές ενός ἵππου κατάλληλου για κυνήγι, στις οποίες συγκαταλέγονται η κίνηση σε δύσβατα και ορεινά εδάφη, η υπερπήδηση τάφρων και εμποδίων, ικανότητες οι οποίες απαιτούν ιππευτική δεινότητα και προετοιμάζουν τον αναβάτη για συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις²⁹.

Εκτός των ανωτέρω, υπό μιά έννοια «έμμεσων» μορφών στρατιωτικής εκπαίδευσης, θα πρέπει ο στρατός να διεξήγε ασκήσεις και στρατιωτικά γυμνάσια, για τις οποίες οι πληροφορίες μας είναι ανεπαρκείς. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ σε κείμενό του αναφέρεται στην εξάσκηση στην ιππασία (με και χωρίς αναβολέα), στη χρήση δόρατος και ασπίδας, στη χρήση τόξου και ακοντίου³⁰. Σύμφωνα με τον Bertrandon de la Broquière, ο δεσπότης του Μορέως Θεόδωρος Β΄ (1407-1443) και η συνοδεία του ασκούσαν έφιπποι στην τοξοβολία με τον εξής τρόπο: ενώ κάλπαζαν, εκτόξευαν τα καπέλα τους στον αέρα και στη συνέχεια τα στόχευαν με τα τόξα τους³¹.

Πέρα από την πρακτική εκπαίδευση, οι στρατιωτικοί ηγέτες τουλάχιστον, μελετούσαν σχετικά στρατιωτικά εγχειρίδια, όπως υπο-

27. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, έκδ. Α. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Leipzig 1903 (β΄ έκδοση από P. WIRTH με διορθώσεις, Stuttgart 1978), 124-126.

28. Δημήτριος Κυδώνης, *Επιστολαί*, έκδ. R.-J. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès Correspondance*, τ. 2, Città del Vaticano 1960, 357-358.

29. ΠΠ τ. 2, 182-184.

30. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Κοσμική Δήλωση* [βλ. σημ. 15], 50.

31. Bertrandon de la Broquière, 158.

νοείται στον επιτάφιο του Ιωάννη Γ' (1222-1254) από τον Γεώργιο Ακροπολίτη: «Οὐ γὰρ ἐξ ἰπποσύνης ἢ τοξοσύνης ἢ τοῦ πέμπειν εὐστόχως βέλος ἢ κραδαίνειν εὐφυνῶς δόρυ ἢ ἀσπίδα προβάλλεσθαι δεξιῶς οὐδ' ἐκ ταχυτέρων τινῶν κινήματων τῶν μικρῶν ὄντων ἀξίων ὁ βασιλεὺς ἀρτίως ἐξώρμηται, ἅπερ ὡς ἐν μέρει παιγνίων πάλαι τούτῳ νενόμισται, εἰ καὶ εἰς ἄκρον ἐξείρωσται, ἀλλ' ἐκ λόγων καὶ βίβλων καὶ φιλοσοφίας αὐτῆς, ἀλλ' ἐκ μαθημάτων καὶ ἐξ ἀκροτάτης τῶν ὄντων γνώσεως»³².

Ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρις (1204-1222) παρουσιάζεται από τον Νικήτα Χωνιάτη όχι μόνο ως θεωρητικός γνώστης των «νόμων της τακτικής», αλλά και ως ηγεμόνας που τους εφαρμόζει και συμμετέχει ενεργά στις επιχειρήσεις³³. Ανάλογο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση του στρατού εκφράζει σε επιστολή του ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, απευθυνόμενος στον Νικηφόρο Βλεμμύδη³⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι διοικητές του στρατού ελάμβαναν γραπτές οδηγίες από τον αυτοκράτορα για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να προετοιμάσουν και παρατάξουν το στράτευμα για μάχη, όπως για παράδειγμα αναφέρει ο Γεώργιος Ακροπολίτης ότι έπραξε ο Ιωάννης Γ' κατά την εκστρατεία του 1249 στη Ρόδο³⁵. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός μας πληροφορεί ότι η απόκτηση εμπειρίας περί τα στρατιωτικά εξασφαλιζόταν και με τη μαθητεία κοντά σε ηγετικά στελέχη του στρατεύματος³⁶.

Γενικότερα λοιπόν, δεν διαθέτουμε αναλυτικές πληροφορίες για την εκπαίδευση των ανώτερων αξιωματούχων και διοικητών του στρατού. Οποσδήποτε πρέπει να συμμετείχαν στην εκπαίδευση των στρατιωτικών σωμάτων, κυρίως των ιππέων, και σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε η εμπειρία τους από προηγούμενες συγκρούσεις, στις οποίες είχαν λάβει μέρος. Παραδείγματα αποτελούν ο Μιχαήλ Η' (1259-1282) με την πλούσια πολεμική δράση του, πριν αναλάβει τα ηνία της αυτοκρατορίας, και οι αυτοκράτορες Ανδρόνικος Γ', Ιωάννης ΣΤ' και Μανουήλ Β'. Το θέμα της

32. Τοῦ Ἀκροπολίτου κυροῦ Γεωργίου ἐπιτάφιος τῷ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Δούκα, ἐκδ. Α. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 2. Leipzig 1903 (β' ἔκδοση ἀπὸ P. WIRTH με διορθώσεις, Stuttgart 1978), 20.

33. Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, ἐκδ. J. L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin-New York 1972, 141.

34. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Ἐπιστολή* 44, ἐκδ. N. FESTA, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae* CCXVII, Firenze 1898, 56-59.

35. Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφὴ*, 87.

36. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι* Π. 4. τ. I, 334.

στρατιωτικής εκπαίδευσης και παιδείας την οποία ελάμβαναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες αποτελεί κοινό τόπο σε εγκώμια και πανηγυρικούς λόγους, όπου η συνήθως πομπώδης αφήγηση καθιστά αδύνατο να διαχωρίσουμε σε ποιο βαθμό αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα ή υπηρετεί μόνο την τυποποιημένη, στερεότυπη μορφή εξύμνησης του ηγεμόνα³⁷.

Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος (1306-1338), δευτερότοκος υιός του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) και της Ιολάντας του Μονφερράτου (της μετέπειτα αυτοκράτειρας Ειρήνης), ανέλαβε την διοίκηση της μαρκιωνίας μετά τον θάνατο του Ιωάννη Α΄ (1292-1305), αδελφού της Ιολάντας, ο οποίος δεν είχε απογόνους. Το 1326-1327 συνέταξε στα ελληνικά πραγματεία, με σκοπό να δώσει συμβουλές στους συμπατριώτες του περί τα στρατιωτικά, την οποία αργότερα μετέφρασε ο ίδιος στα λατινικά. Το ελληνικό πρωτότυπο δεν έχει ανευρεθεί, και από το λατινικό κείμενο σώζεται μόνο ένα μικρό απόσπασμα. Το έργο μας είναι γνωστό μέσω μίας γαλλικής μετάφρασης από το λατινικό κείμενο³⁸. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, όταν συνέταξε την πραγματεία του, είχε αποκτήσει

37. Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα εξής: α. Εγκώμιο του Μανουήλ Ολοβόλου προς τον Μιχαήλ Η΄, όπου εξαιρείται η στρατιωτική εκπαίδευση του Ανδρονίκου Β΄: Μανουήλ Ολοβόλος, *Λόγοι*, έκδ. Μ. TREU, *Manuelis Oloboli orationes, Programm des Victoria-Gymnasiums*, Potsdam 1907, 93-94. β. Πανηγυρικός λόγος ανωνύμου συγγραφέως προς τον Μανουήλ Β΄ και τον Ιωάννη Η΄, *ΙΙΙ* τ. 4, 169-170. γ. Εγκώμιο του Ιωάννη Δοκλειανού με αναφορά στη στρατιωτική παιδεία του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, *ΙΙΙ* τ. 1, 226-227. Επίσης, ο Μανουήλ Φιλής, σε ποίημα του προς τον αυτοκράτορα, αφιερώνει αρκετούς στίχους στη στρατιωτική παιδεία του, μνημονεύοντας συμμετοχή στο κυνήγι αλλά και σε κονταρομαχίες:

*Τὸ γὰρ φέρειν θώρακα καὶ δόρυ στέγειν
ἐν τῇ κατὰ πρόσωπον ἰππηλασίᾳ*

(*Manuelis Philae Carmina*, έκδ. E. MILLER, τ. 1, Paris 1855, 272-273. Βλέπε σχετικά και D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, 79-93. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 61- 65.

38. D. J. A. ROSS, The Prince Answers Back: 'Les Enseignements de Théodore Paléologue'. στο *The ideals and practice of medieval knighthood. Papers from the first and second Strawberry Hill conferences*, έκδ. C. HARPER-BILL – R. HARVEY, Woodbridge 1986, 165-167. J. BASTIN, Le traité de Théodore Paléologue dans la traduction de Jean de Vignai, στο *Études Romanes dédiées à Mario Roques par ses amis, collègues et élèves de France*, Paris 1946, 77-79. *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, έκδ. CH. KNOWLES, London 1983, 1-20. CH. KNOWLES, Les Enseignements de Théodore Paléologue, *Byz* 22 (1952) 389-394 και A. E. LAIOU, A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat, *Byz* 38 (1968), 386-410.

πολεμική εμπειρία στη Δύση, ενώ δεν γνωρίζουμε εάν είχε συμμετάσχει σε επιχειρήσεις κατά το διάστημα παραμονής του στο Βυζάντιο. Αν και δεν περιλαμβάνει οδηγίες για την στρατιωτική εκπαίδευση, ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι οι στρατιωτικοί ηγέτες αγνοούν τα σχετικά κείμενα. Για τον λόγο αυτό συνέγραψε το εγχειρίδιο, προκειμένου δηλαδή, να μεταδώσει την εμπειρία του και να καθοδηγήσει τους συμπατριώτες του, άρα υπό αυτή την έννοια είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα³⁹.

Αξιίζει να αναφέρουμε ότι σε ειδική μελέτη για την στρατιωτική εκπαίδευση των Βυζαντινών, ο C. M. Mazzuchi υποστηρίζει ότι το μόνο αγώνισμα που συνδεόταν με τον πόλεμο ήταν το κυνήγι⁴⁰. Με βάση τα ανωτέρω, εκτιμώ ότι η συγκεκριμένη άποψη δεν ευσταθεί, καθώς μετά από προσεκτικότερη μελέτη των διατιθέμενων στοιχείων διαπιστώσαμε ότι και άλλες αθλητικές ή ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όπως το τζυκάνιον, αλλά και υπό μία έννοια και οι κονταρομαχίες, συνδέονταν με τη στρατιωτική εκπαίδευση.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά στο ζήτημα της στρατιωτικής εκπαίδευσης των Βυζαντινών, θα επιχειρήσουμε να τη συνδέσουμε με το ζήτημα της σχετικής αναποτελεσματικότητας του βυζαντινού στρατού κατά την ύστερη περίοδο. Η στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντίου εκπορεύτηκε κατά κύριο λόγο από παράγοντες όπως η οικονομική του καχεξία και η έλλειψη ικανής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας⁴¹. Σε αυτούς τους παράγοντες θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την ανεπαρκή στρατιωτική εκπαίδευση.

Την αποτελεσματική και συστηματική εκπαίδευση του βυζαντινού ιππικού δεν ευνοούσε, μεταξύ άλλων, και το σύστημα της πρόνοιας, το οποίο παράλληλα δεν συνέβαλλε, σε αντίθεση προς τον θεσμό του φέουδου στη Δύση, στην στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας. Το ζήτημα της πρόνοιας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ερευνητές και έχει δημοσιευθεί

39. *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, έκδ. KNOWLES, 35-36. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την ενασχόληση του Θεόδωρου Α΄ με τα στρατιωτικά είναι οι μελέτες του A. KIESEWETTER, *Markgraf Theodoros Palaiologos von Montferrat (1306-1338), seine Enseignements und Byzanz, Medioevo Greco* 3 (2003), 121-180. A. A. SETTIA, *Esperienza militare e di governo negli "Insegnamenti" di Teodoro I di Montferrato*, Acqui Terme 2007.

40. MAZZUCCHI, *War and Games*, 79.

41. **Αναλυτικότερα, σχετικά με την παρακμή του βυζαντινού στρατού** L.-P. RAYBAUD, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire Byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968, 249-251. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 342-348.

πληθώρα ειδικότερων εργασιών⁴². Το κράτος παραχωρούσε προσόδους ή οικονομικά δικαιώματα, όπως για παράδειγμα τη συλλογή των φόρων συγκεκριμένων ιδιοκτησιών, σε ένα φυσικό πρόσωπο με υποχρέωση εκ μέρους του εκτέλεσης στρατιωτικής υπηρεσίας. Οι στρατιώτες που αμείβονταν μέσω του θεσμού της πρόνοιας πολεμούσαν κατά βάση έφιπποι και συμπεριλαμβάνονταν στους καλύτερα εξοπλισμένους του βυζαντινού στρατού. Από το γεγονός αυτό συμπεραίνουμε ότι οι κάτοχοι πρόνοιας συγκροτούσαν μονάδες ιππικού και κύρια βαρέως οπλισμένου. Η πρόνοια, αν και στο παρελθόν συσχετίστηκε και εν μέρει εξομοιώθηκε με το δυτικό φέουδο, παρά ταύτα δεν φαίνεται να αποτελεί ισοδύναμο θεσμό⁴³. Μία από τις κύριες διαφορές τους αποτελεί το γεγονός ότι στον θεσμό της πρόνοιας δεν υφίσταται σχέση κυρίου-υποτελούς, βάσει της οποίας ο δεύτερος όφειλε στον πρώτο παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Στη Δύση ο «κύριος» (senior) ήταν επικεφαλής ομάδας υποτελών με τους οποίους συμμετείχε στις εκστρατείες. Οι «κύριοι» μπορεί με τη σειρά τους να ήταν υποτελείς άλλων φεουδαρχών, και κατά αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια φεουδαρχική ιεραρχία, ανώτατη κορυφή της οποίας ήταν ο αυτοκράτορας ή ο βασιλέας, άρα εξασφαλιζόταν η συμμετοχή μεγάλου τμήματος των δυναμένων να φέρουν όπλα στις πολεμικές επιχειρήσεις⁴⁴. Αντίθετα, η σχέση του κατόχου της πρόνοιας και των παροίκων φαίνεται ότι εξαντλείτο στον οικονομικό τομέα και οι τελευταίοι δεν προσέφεραν κάποιας μορφής στρατιωτική υπηρεσία⁴⁵.

42. G. OSTROGORSKI, *Pour l'histoire de la féodalité Byzantine*, Bruxelles 1954. H. AHRWEILER, La «pronοία» à Byzance στο *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Rome 1980, 681-689. ΤΡ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας*. Διδ. Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1990. Ι. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ein Beitrag zur Militärpronοia der Palaiologenzeit, στο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, έκδ. W. SEIBT, Wien 1996, 71-89.

43. OSTROGORSKI, *Féodalité Byzantine*, 56-58. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 182-184. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Warfare*, 75-82 και σχετική συζήτηση στο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, Pronοia: The History of a Scholarly Discussion, *MHR* 10 (1995), 138-144.

44. CONTAMINE, *War in the Middle Ages*, 77-90. M. PRESTWICH, *Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience*, New Haven-London 1996, 57-81. J. FLORI, *Chevaliers et chevalerie au Moyen Âge*, Paris 2008, 109-114.

45. Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο OSTROGORSKI, *Féodalité*, 176-179, ο οποίος όμως ταυτίζει το φεουδαρχικό με το σύστημα της πρόνοιας. Για την απουσία ιεραρχικής δομής βλ. P. LOCK, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, New York 1995, 282-284.

Ακόμη, αν και δεν είναι απολύτως διευκρινισμένο, οι κάτοχοι πρόνοιας διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή από όπου αντλούσαν την πρόσδοό τους (ενδεχομένως στα αστικά κέντρα) και επισκέπτονταν τουλάχιστον περιοδικά τις εκτάσεις, με τις οποίες συνδεόταν το εισόδημά τους⁴⁶. Τα στοιχεία αυτά παρέχουν σημαντική πληροφόρηση για την αποτελεσματικότητα των βυζαντινών ιππέων. Ο κατακερματισμός των εν λόγω εκτάσεων συντελούσε στον διασκορπισμό των στρατιωτών στις διοικητικές περιοχές της αυτοκρατορίας, γεγονός που στερούσε την δυνατότητα όχι μόνο γρήγορης επιστράτευσής τους, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Ν. Οικονομίδης⁴⁷, αλλά και αποτελεσματικής συνεκπαίδευσής τους. Οι βυζαντινοί ιππείς όχι μόνο ήταν μεταξύ τους απομονωμένοι γεωγραφικά, αλλά και δεν συγκροτούσαν μικρές στρατιωτικές ομάδες, λόγω απουσίας της έννοιας κυρίου-υποτελούς. Ο θεσμός της πρόνοιας αποτελούσε κυρίως μέθοδο χρηματοδότησης των στρατιωτών, χωρίς να συντελεί στην πολεμική ετοιμότητα και την στρατιωτική προετοιμασία των κατόχων της, όπως συνέβαινε στην Δύση, όπου οι φεουδαρχικές δομές συντελούσαν στην στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και ενίσχυαν τον επαγγελματισμό των πολεμιστών⁴⁸. Το αποτέλεσμα ήταν ένα στράτευμα με χαμηλή συνοχή, το οποίο, ιδιαίτερα όταν απουσίαζε η κατάλληλη ηγεσία, παρουσίαζε δείγματα απειθαρχίας και έτεινε να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης. Στην χαμηλή συνοχή συνέβαλε και το γεγονός της επιστράτευσης πολλών μισθοφόρων ή μισθοφορικών ομάδων διαφορετικής εθνοτικής προέλευσης, τους οποίους δεν κατάφεραν οι Βυζαντινοί να εντάξουν στο στρατιωτικό τους σύστημα και να τους επιβάλουν αποτελεσματικό πολιτικό έλεγχο⁴⁹.

Την απειθαρχία και το χαμηλό επίπεδο ορισμένων στρατιωτών παρουσιάζει ο Θεόδωρος Υρτακηνός σε επιστολή του με αποδέκτη τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου αποτυπώνει την εικόνα ενός βαθμοφόρου (δέκαρχος) με ιδιαίτερες επιδόσεις στην οινοποσία και τα τυχερά παίγνια,

46. BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 176. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies des soldats, *TM* 8 (1981), 353-354.

47. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Compagnies des soldats*, 355. Επίσης BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 343.

48. FLORI, *Chevaliers*, 113.

49. S. KYRIAKIDIS, The employment of large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources, *Byz* 79 (2009), 208-230.

ο οποίος έχει τεθεί επικεφαλής εννέα στρατιωτών ανάλογης ποιότητας⁵⁰. Συντριπτική είναι και η σύγκριση των στρατιωτών που διέθετε ο Ιωάννης Γ΄ με εκείνους του 14ου αιώνα, συγχρόνους του συγγραφέα του βίου του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος, οι οποίοι: *τὸ τοῦ λόγου ἄνδρας κοῦκ ἄνδρας, ἀνδρικοὺς μὲν τὴν ἀσέβειαν, τὸν τρόπον δὲ θηλυδρίας, δειλοὺς ανοήτους ἐκλελυμένους ἰταμοὺς ἀναιδεῖς ἀκολάστους ὕβριστὰς ληστὰς ἄρπαγας ἐπιβούλους κωμαστὰς διερρηκόμετας, κτήμασιν ἄλλοτρίοις ἐφαλλομένους, ἀγρῶν καὶ κήπων καὶ ἄλσῶν καὶ ἀμπέλων ὀλοθρευτὰς ἀπανθρώπους ...*⁵¹.

Η απουσία συστηματικής και αποτελεσματικής εκπαίδευσης των στρατευμάτων κατά την ύστερη περίοδο, δεν δημιουργούσε τις απαιτούμενες συνθήκες για την καλλιέργεια πνεύματος συναδελφικότητας και πειθαρχίας μεταξύ των πολεμιστών, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με τη ρευστή πολιτική κατάσταση και τη διασπασμένη βυζαντινή διοίκηση συχνά συνέτειναν στην αποτυχία στο πεδίο της μάχης.

Γενικά, διαπιστώσαμε ότι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο υπήρχε ενασχόληση με την εκγύμναση των πολεμιστών και γενικότερα την στρατιωτική εκπαίδευση. Το *τζυκάνιον*, οι κονταρομαχίες και το κυνήγι αποτελούσαν δραστηριότητες που συνέβαλλαν στην εξάσκηση των στρατιωτών και εμμέσως τους προετοίμαζαν ώστε να υπομένουν τις κακουχίες της εκστρατείας και τις απαιτήσεις της ένοπλης σύγκρουσης, ενώ παράλληλα υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι συνεχιζόταν η μελέτη θεωρητικών κειμένων περί της τακτικής, προερχόμενων από τη δεξαμενή της μακράς βυζαντινής παράδοσης. Όμως φαίνεται ότι οι όποιες προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατεύματος και αποτελεσματικής εκπαίδευσης προσέκρουσαν στην αριθμητική του ανεπάρκεια, ιδιαίτερα έναντι της οθωμανικής πλημμυρίδας, στη δεινή οικονομική κατάσταση, στις έριδες και τις εμφύλιες διαμάχες του 14ου και 15ου αιώνα, με αποτέλεσμα να καταδικαστούν σε αποτυχία.

50. Θεόδωρος Υρτακηνός, *Ἐπιστολαί*, εκδ. F.J.G. DE LA PORTE-DU THEIL, *Lettres de Théodôre l'Hyrtacênien*, στο: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale* 5 (1798), 740.

51. A. HEISENBERG, *Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende*, *BZ* 14 (1905), 228-230.

ON MILITARY TRAINING IN LATE BYZANTIUM (1204-1453)

Although a vital element of armed force effectiveness, the issue of military training in Byzantium has largely been neglected by modern scholarship. This article focuses on military training in late Byzantium and despite the lack of military manuals, a fairly clear image of the training methods is pictured. *Tzykanion* (game equivalent to modern horse polo), tournaments and hunting were forms of military exercise, especially widespread among the upper class high ranking officers. The relationship between military training and the efficiency of the late Byzantine army is investigated in close connection with the *pronoia* system of army recruitment and financing.

